

Євгенія МОЛОЧКО

**ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА В КРИМУ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.
ЯК СКЛАДОВА ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ**

У другій половині ХІХ ст. почала розвиватися туристично-екскурсійна діяльність у Криму. Цьому сприяли: 1) лікувальні властивості півострова; 2) значна кількість пам'яток історії та культури Криму, які викликали загальний інтерес; 3) розроблені туристичні маршрути, які поєднували пішохідний, сухопутний і морський види транспорту. Розвиток екскурсійних турів був безпосередньо пов'язаний з економічними, транспортними і соціально-політичними тенденціями розвитку півострова. Екскурсії по Криму зародилися на основі поїздок пізнавального, освітнього та наукового характеру. Вони проводилися не лише для задоволення цікавості, але й щоб збирати краєзнавчу інформацію, тобто започаткували первинне вивчення й охорону пам'яток історії та культури Криму.

Перші відомості про екскурсії півостровом з'явилися у другій половині ХІХ ст. Спочатку це були, як правило, шкільні екскурсії, які проводилися переважно по історичних місцях, а також для вивчення навколишньої природи. Подальше поширення екскурсій як форми краєзнавчого руху супроводжувалося відкриттям природознавчих, історичних і культурних пам'яток, ансамблів, музеїв. Активізація екскурсійної діяльності в ХІХ ст. пов'язана також з появою наукових товариств, які практикували екскурсійні походи.

1876 року відбулася перша організована екскурсія в Крим, проведена професором геології Новоросійського університету Миколою Олексійовичем Головкінським для 25 студентів [1, с. 297]. Тоді екскурсанти ознайомилися з Ялтою, Нікітським ботанічним садом, морським побережжям і гірською частиною Криму, зібрали невеликі геологічні колекції.

Розвиток екскурсій по півострову безпосередньо пов'язаний з діяльністю Кримського (Кримсько-Кавказького) гірського клубу. У 80-х рр. ХІХ ст. серед ялтинської інтелігенції виникла ідея організувати екскурсійну справу. За ініціативою місцевих учителів, лікарів, інженерів створено Гурток любителів природи, гірського спорту і Кримських гір. Члени гуртка почали організовувати

екіпажні, верхові і пішохідні екскурсії, у яких брали участь вони самі, їх родини і знайомі. Ялтинські лікарі Ф. Д. Вебер, В. М. Дмитрієв, голова Таврійської вченої архівної комісії О. Х. Стевен, геологи Ю. О. Листів, Р. О. Прендель, Г. Д. Романовський наприкінці 80-х років XIX ст. виступили з ініціативою створення гірського клубу [2, с. 150].

Кримський гірський клуб з адміністративним центром в Одесі почав свою діяльність 6 травня 1890 року. Ялтинський гурток любителів природи перетворено у відділення клубу. За час існування клубу було прийнято чотири статuti (1890, 1894, 1901, 1905 рр.). Перший статут складався з 24 параграфів і був опублікований у першому випуску «Записок Крымского горного клуба». Основними цілями клубу проголошувалися:

- 1) наукове дослідження Таврійських гір і поширення зібраних відомостей;
- 2) заохочення до відвідування і дослідження Таврійських гір й створення сприятливих умов перебування дослідників природи і художників, які вирушали в гори з науковою та артистичною метою;
- 3) підтримка місцевих галузей сільського господарства, садівництва і дрібної гірської промисловості;
- 4) охорона рідкісних гірських видів рослин і тварин [3].

1894 року розроблено проект нового статуту, який у зміненому вигляді затверджено 16 вересня 1895 р. [4]. Серед цілей клубу називалося не лише вивчення Таврійських гір, але й прилеглих до них передгір'їв, степів і моря. У статутах Кримського гірського клубу 1890 і 1895 рр. містився спеціальний параграф, у якому один з напрямів його діяльності полягав в «охороні рідкісних гірських видів рослин і тварин, історичних пам'яток та інших пам'яток». Одним із основних завдань клубу названо збереження пам'яток історії та культури на Південному березі Криму.

Члени Кримського гірського клубу організовували екскурсії до Криму і на Кавказ. Найбільш поширеними були поїздки за класичним маршрутом Одеса — Крим — Одеса. Подорож до Криму починалася в Одесі, куди екскурсанти прибували залізницею. Після приїзду в Севастополь на пристані екскурсантів нерідко зустрічав представник клубу, який допомагав їм влаштуватися в якомуньбудь навчальному закладі міста [5]. Потім учасники екскурсії починали оглядати пам'яток Севастополя. За кількістю туристичних об'єктів, що привертати увагу, місто не мало собі рівних у Криму. Перш за все, це були пам'ятки оборони Севастополя під час Кримської війни 1853–1855 рр. [6]. Екскурсанти також оглядали Графську пристань, побудовану 1846 р. і пам'ятник на честь подвигу брига «Меркурій» під час Російсько-турецької війни 1829 р., відкритий 1839 р. У другій половині XIX ст. уряд, військова і міська влада вживали заходів щодо збереження й охорони історичної спадщини міста. Севастопольська міська ду-

ма 1875 р. прийняла рішення не забудувати зруйновані bastiони і батареї, а розбити на їх місці бульвари, що нагадували б про битви, які тут проходили. Однак лише на місці четвертого bastiону з'явився Історичний бульвар і батареї відзначили гранітними пам'ятниками. Після 40-річного ювілею оборони почалося спорудження нових пам'яток. 1895 року на Малаховому кургані споруджено пам'ятник адміралові В. О. Корнілову і пристосовано для огляду екскурсантів залишки фортеці. У Севастополі до ювілею Синопської битви відкрито пам'ятник адміралові П. С. Нахімову. До 50-ліття оборони зведено більше двадцяти монументів, завершено реконструкцію Малахового кургану та Історичного бульвару, де побудовано Панораму Севастопольської оборони. 1905 року відкрито Пам'ятник затопленим кораблям, а 1909-го — військовому інженерові Е. І. Тотлебену. Екскурсанти відвідували на Північному боці Севастопольської бухти Братський цвинтар, де 1870 р. споруджено собор. Місця поховань були прикрашені архітектурними спорудами й утримувалися в порядку.

Великий інтерес у екскурсантів викликали околиці Севастополя. У селі Чоргун оглядали залишки турецького укріплення. Потім добиралися до Херсонеса, де завідувач розкопок Карл Казимирович Косцюшко-Валюжинич проводив екскурсію по розвалинах античної і візантійської фортеці з відвідуванням музею імператорського Археологічного товариства [7]. Екскурсанти ознайолювалися з планами стародавніх церков та епіграфічними пам'ятками. Обов'язковому огляду підлягав храм Св. Володимира. Далі екскурсія зазвичай прямувала по Чорній річці до Інкермана для відвідування Інкерманського монастиря, відродженого після Кримської війни, довколишніх печер і руїн середньовічної фортеці. Як правило, цим закінчувався перший день подорожі, і екскурсанти поверталися до Севастополя. Наступного дня учасники поїздки відвідували Балаклаву, де оглядали генуезьку фортецю Чембало, після слідували в Георгіївський монастир і на мис Фіолент. Перша пам'ятка привертала увагу як одна з найдавніших християнських святинь, а друга — як легендарне язичницьке святилище. За відомостями Страбона, на цьому місці знаходився знаменитий храм Діани-Діви. За ці два дні екскурсанти встигали оглянути Володимирський собор, «Тотлебенський» Військово-історичний музей і Малахів курган, що супроводилося ґрунтовною лекцією про Кримську війну.

На третій день маршрут екскурсії пролягав до Бахчисарая, де екскурсанти ознайолювалися з побутом і звичаями татар, їх традиціями. Вони оглядали ханський палац — історичну пам'ятку, яка вже спеціально охоронялася [1, с. 27], ознайолювалися з обширним палацовим комплексом, знаменитим бахчисарайським фонтаном і ханським некрополем, після чого прямували в Успенський монастир. Далі екскурсанти слідували до печерного міста Чуфут-Кале, де отримували відомості з історії караїмів та відвідували кенаси (караїмські

молитовні будинки) і мусульманський мавзолей Ненекеджан-ханім — дочки хана Тохтамиша. Спускалися в Юсафатову долину до середньовічного караїмського кладовища для огляду надгробних пам'яток. Потім екскурсанти поверталися в Успенський монастир на нічліг. На наступний день головною метою екскурсії ставало печерне місто Тепе-Кермен, маршрут до якого пролягав через Чуфут-Кале та Юсафатову долину. Перепочивши, екскурсанти прямували до села Шюрю (недалеко від Тепе-Кермена), де оглядали стародавній храм, після чого рухалися по шосе у бік Бахчисарая, зупиняючись біля фонтану Анастасієвського скиту. Екскурсанти продовжували подорож берегом Качі, оглядаючи печери Качі-Кальона [8, с. 166]. На цьому екскурсійний день закінчувався, учасники подорожі поверталися в Успенський монастир, де розташовувалися на другий нічліг.

Програма наступного дня передбачала переїзд з Бахчисарая до підніжжя Чатирдага. Екскурсія прямувала через село Бешуй до монастиря Святих Козьми і Даміана. Подорож на Чатирдаг з оглядом його пам'яток була тривалою і часто не вкладалася в один день. Екскурсанти довго добиралися до нижнього плато, де розташовувався будинок Кримсько-Кавказького гірського клубу, призначений для нічлігу. Залишивши речі, вони вирушали на огляд довколишніх карстових печер. Наступного дня після спуску з Чатирдага екскурсанти прямували в Гурзуф, а також відвідували Никітський сад. Вранці мандрівники переміщалися в Магарач, добре відомий своїми виноградниками, а далі до Массандри, де оглядали знамениті масандрівські підвали, ознайомлювалися із секретами кримського виноробства. Ночували зазвичай в Ялті або її передмістях, звідки вирушали в бік Алупки. Дорогою оглядали Лівадію, Ореанду, Ай-Тодор, Гаспру, Місхор, Алупкінський палац [8, с. 167]. Зазвичай після ознайомлення з Південним берегом Криму подорож закінчувалася, екскурсанти вирушали назад в Одесу через Ялту і Севастополь.

Проте не всі екскурсії проходили за таким маршрутом. Так, після Севастополя і Балаклави подорожі через Байдари і Форос могли пролягати Південним берегом Криму, а Гірський Крим планувався наостанок. Траплялося, що екскурсанти відвідували Сімферополь і від нього через Чатирдаг і Алушту їхали до Південного берега Криму. Інколи маршрути екскурсій пролягали через Мангуп і Ескі-Кермен, які розташовані осторонь від основних доріг. При цьому з програми доводилося виключати Великий каньйон Криму [8, с. 168]. Південно-східний Крим не був сферою діяльності клубу і не мав такого напливу туристів, як Гірський Крим і Південний берег.

Центральним і найактивнішим відділенням клубу впродовж усієї його діяльності було Ялтинське відділення, відкрите 23 квітня 1891 року. К 1 січня 1892 р. воно вже налічувало 44 члени. На засновницьких зборах клубу головою

правління Ялтинського відділення було обрано лікаря-кліматолога й організатора кліматолікування в Росії Владимира Миколайовича Дмитрієва (1837–1904), який обіймав цю посаду до останніх днів життя.

Окрім Ялти, відкривалися й інші відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу на півострові. 16 квітня 1891 року засновано Севастопольське відділення, яке займалося виключно організацією екскурсій. Проте з 1897 року по 9 квітня 1902 р. його діяльність була припинена. Згодом це відділення продовжувало працювати до 1908 року, після чого було остаточно закрито. 2 серпня 1916 р. відкрито відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу у Феодосії. У ньому було дві секції: музейно-лекційна і шкільно-екскурсійна [9, с. 151].

Ялтинське відділення клубу вперше в Росії розгорнуло широку екскурсійну діяльність, організовувало численні туристські поїздки в Крим, екскурсії в Кримські гори і найцікавішими місцями кримського побережжя, а також займалося вивченням й охороною пам'яток історії та культури. 1891 року влаштовано дев'ять екскурсій, в яких узяли участь 57 осіб. Голова клубу виклопотав значні поступки для екскурсантів, що подорожували на пароплавах Російського товариства пароплавства і торгівлі, а управитель удільними маєтками на прохання відділення дозволив вільно пропускати екскурсантів через Лівадію і Масандру.

Активну діяльність щодо організації екскурсій проводив лікар Фрідріх Данилович Вебер. 1898 року він став директором відділу екскурсій Ялтинського відділення Кримського гірського клубу, в обов'язки якого входили розробка нових екскурсійних маршрутів, пошук місць для проживання екскурсантів, клопотання про здешевлення екскурсій для учнів. 1904 року керівник в Ялтинському відділенні клубу змінився. Через деякий час після смерті В. М. Дмитрієва відділення очолив Асин Теньчович Тянков.

Екскурсії Ялтинського відділення відрізнялися за великою різноманітністю маршрутів. На зламі XIX–XX ст. відділення разом з Товариством сприяння благоустрою курорту Ялта почало активно розробляти пішохідні туристичні стежки для полегшення екскурсій в гори. 1899 року першою прокладено Штангеевську стежку, яка вела від водоспаду Учан-Су на плоскогір'ї яйли через найбільш мальовничі ділянки східного схилу. Пізніше з'явилася Боткінська стежка, створена на пожертвування шанувальників професора Сергія Петровича Боткіна. Ця зручна для прогулянок туристів стежка вела до водоспаду Яузлар. Дещо пізніше з'явилися ще дві гірські стежки: Хрестова і Дмитрієвська, названа на честь першого голови Ялтинського відділення [8, с. 162]. Вздовж стежок були встановлені покажчики напрямів і кількість пройдених одиниць дороги, лави для відпочинку, обладнані оглядові майданчики.

Проте пішохідні екскурсії порівняно з екіпажними користувалися значно

меншою популярністю, тому кількість екскурсантів в них вагалось з року в рік і не перевищувало 150 осіб [10]. Екіпажні екскурсії клубу вперше почали функціонувати з 1894 р. і завоювали велику популярність. 1895 року розроблено й опубліковано детальну програму екскурсійних маршрутів [11]. До 1913 р. Ялтинське відділення мало шістнадцять екіпажів з кіньми, орендованими правлінням у сільського населення. Завдяки цій роботі з'явилася особлива категорія приїжджих — екскурсанти гірського клубу, які формували літній сезон в Ялті, заповнюючи готелі, пансіони і численні дачі. Велику частину літніх туристів складали гімназисти і студенти, для яких екскурсійне відділення клубу готувало навчальні екскурсії. Екскурсійний сезон тривав зазвичай шість місяців, з квітня по жовтень, а якщо дозволяла погода, то і довше.

Усі екскурсії, що проводилися Кримським гірським клубом, можна поділити на три категорії: 1) наукові, пов'язані з дослідженнями членів клубу; 2) освітні — для учнів; 3) туристичні [9, с. 152]. За 25 років (1891–1914 рр.) проведено 156 екскурсій, з них 20 наукових, 43 освітніх і 93 туристичні [12]. У 1905–1908 рр. був спад, зумовлений ходом і наслідками революції 1905–1907 рр. Проте з 1909 р. кількість екскурсій не опускалася нижче десяти.

10 серпня 1894 р. Ялтинське відділення відкрило перший у Росії туристський притулок на горі Чатирдаг. На умові оренди у жителів села Біюк-Янкой ділянки землі з печерами Бімбаш-Коба і Суук-Коба, відділення побудувало притулок. Однією з його основних цілей була охорона печер від руйнування сталактитів і сталагмітів. Притулок функціонував з кінця квітня по 1 жовтня.

З 1894 р. Ялтинське відділення стало надавати екскурсійні послуги широким масам публіки, яка відвідувала Ялту. 1895 року в «Записках Крымского горного клуба» поміщено перший розклад маршрутів [11]. Надалі він публікувався в багатьох ялтинських газетах і поширювався в спеціальних буклетах. Розклад екскурсій вивішувався в приміщенні Ялтинського відділення, на пароплавах Російського товариства пароплавства і торгівлі і в усіх готелях Південного берега Криму. 1903 року в Санкт-Петербурзі видано путівник пішоходних і верхових екскурсій разом з картами, складений членом клубу В. А. Меркуловим [13].

Лідерство тримали чотири маршрути, екіпажні й одноденні. Основу їх складали одноденні екскурсії в околицях Ялти (Ай-Петрі, Ай-Тодор, Алупка, Гурзуф, Лівадія, Масандра, Нікіта, Ореанда, Сімеїз, Учан-Су, Південнобережне лісництво), де були прокладені короткі пішоходні маршрути. Найбільш популярним у всі роки залишався маршрут на Ай-Петрі, звідки відкривався мальовничий краєвид на навколишні гори, Ялту і Чорне море. Поїздка на Ай-Петрі включала огляд водопаду Учан-Су, скель Пендікюль і Шишко. По дорозі назад пропонувався огляд фортеці Ісар й дачі А. П. Чехова проїздом. Екскурсія до Алупки включала відвідування Ореанди, мису Ай-Тодор та Алупкінського

палацу і парку. Подорож у Гурзуф передбачала відвідини Верхньої Масандри, її гротів, старогрецької церкви і палацу. Потім екскурсанти оглядали Суук-Су, скеля Пушкіна, гурзуфські фонтани, платан і кипарис О. С. Пушкіна. По закінченні поїздки слідував Никітський ботанічний сад. Подорож до Лісництва включала відвідування Верхньої і Нижньої Масандри, а також Никітського ботанічного саду [8, с. 174].

Дводенні екскурсії в основному охоплювали пам'ятки історії та культури Південного берега Криму. Екскурсанти в ході їх проведення відвідували Байдарські ворота, Кара-Сан, Кучук-Ламбат, Партеніт. Стосовно найбільш популярних багатоденних екіпажних екскурсій, то поїздка до Бахчисараю, наприклад, звичайно займала три дні [9, с. 153]. Вона включала: огляд околиць із скель Шишко і Пендікюль, відвідування Бахчисараю. На другий день мандрівники прямували в Успенський монастир і Чуфут-Кале, завершувалася екскурсія відвідуванням Ай-Петрі. Триденна екскурсія до Байдарських воріт включала огляд сталактитових печер Скелі, Фороса і Чортових сходів проїздом. Подорож на Чатирдаг займала три дні і слідувала через Алушту, де оглядалися сталактитові печери, а по дорозі назад монастир Свв Козьми і Даміана. Екскурсії на Чатирдаг лідирували серед багатоденних екскурсій. Кількість учасників поїздок до Бахчисараю і на Байдари була невеликою. Взагалі багатоденні маршрути не мали стабільності.

1913 року створено бюро пішохідних екскурсій, а в березні 1914 року перейменовано в секцію пішохідних екскурсій Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу. Тоді була розроблена інструкція секції під керівництвом Г. І. Гробовського. Перед нею ставилися наступні завдання: 1) планомірна організація пішохідних екскурсій в Крим; 2) виправлення старих і розробка нових пішохідних маршрутів; 3) установка на стежках знаків гірського клубу; 4) улаштування зборів для бажаючих здійснювати екскурсії за сприянням клубу; 5) підготовка досвідчених провідників.

У перший рік існування секція підготувала провідника, який був найнятий на весь екскурсійний сезон. 1914 року було здійснено 30 екскурсій, в яких взяли участь 318 чоловік. Найбільш популярними були поїздки до Лісництва (6 екскурсій, 74 особи) й на Ай-Петрі (5 екскурсій, 70 осіб). До успіхів секції потрібно віднести складання 21 маршруту пішохідних екскурсій по Південному берегу Криму, різноманітних по цілям та дальності (від 10 до 65 верст). Вони були особисто пройдені й обстежені активістами секції. Знаки, встановлені уздовж пішохідних стежок і доріг, були показані в путівнику «Крым», випущеному 1914 року Кримським товариством дослідників і любителів природи [14, с. 497]. Бажаючим ознайомитися з околицями Ялти пропонувалося 19 пішохідних маршрутів.

Особливе значення надавалося розвитку краєзнавчого туризму серед учнів. Перш за все, залученими до роботи Кримсько-Кавказького клубу були учні Ялтинської гімназії і комерційного училища. Вони спочатку збиралися в клубі по неділях, чистили колекції монет, упорядковували креслення і мінералогічні колекції, брали участь в екскурсіях. Ялтинське відділення клубу розробляло маршрути учнівських екскурсій, виділяло спеціально підготовлених екскурсоводів, надавало кінні екіпажі на пільгових умовах. У червні 1892 р. були проведені перші такі екскурсії для учнів Ялтинської чоловічої гімназії в Магарач і Нікітський сад, і учениць Ялтинської жіночої гімназії — через селище Аутка до руїн фортеці Ісар. Протягом 1915 р. відбулося сімнадцять краєзнавчих екскурсій для гімназій Ялти [9, с. 152]. Професор Новоросійського університету, лікар Р. О. Прендель і краєзнавець О. А. Бертъе-Делгард розробили спеціальну програму «Основания для организации туристических экскурсий, устраиваемых Крымским горным клубом» [5]. Поступово в туристичний рух учнів включилися багато губерній країни.

Освітні екскурсії ставили головною метою — ознайомлення учнів з історичними й природними пам'ятками Криму. Продовжувалися вони від 5 до 16 днів, як правило, в канікулярний час. Для кожної екскурсії правління клубу складало план, який потім затверджувався керівником Одеського навчального округу. Клуб організовував притулки в місцях зупинок і годування екскурсантів. Протягом 90-х рр. XIX ст. вони учнівські екскурсії по Криму стали невід'ємною частиною лікувально-виховної роботи гімназій. Услід за ними до Криму прямували екскурсії земських шкіл, реальних, комерційних, педагогічних училищ, а також слухачів учительських, фельдшерських та інших курсів [9, с. 153].

Активну участь у проведенні екскурсій приймало Севастопольське відділення клубу, відкрите 1902 року. За перший сезон воно провело сім екскурсій для більше двохсот екскурсантів. Літом 1903 р. в 39 екскурсіях брало участь більше семисот туристів [15, с. 42–43]. Відділення організовувало одноденні і дводенні екскурсії з Севастополя в Георгіївський монастир, Балаклаву, до Байдарських воріт, в Форос, на Мангуп-Кале, чотириденні — на Ай-Петрі або до Ялти.

У серпні 1916 р. було відкрито Феодосійське відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу, завданнями якого були: 1) організація краєзнавчих екскурсій для учнів місцевих навчальних закладів; 2) створення умов для залучення туристів до Південно-східного Криму — розробка екскурсійних маршрутів, поліпшення стану доріг, підготовка докладного путівника [16, с. 190]. Багато з цих заходів так і не було виконано. Відділення провело лише дві крупні екскурсії, загальну кількість учасників яких склало не більше двохсот чоловік. У серпні 1916 р. екскурсанти відвідали Коктебель і піднялися на Карадаг, а у ве-

ресні вони ознайомилися з пам'ятками Старого Криму і вірменським монастирем Сурб-Хач [17, с. 147].

Кримсько-Кавказький гірський клуб продовжував залишатися найбільшою в Криму та Росії екскурсійною організацією. У роки Першої світової війни, не дивлячись на численні труднощі, екскурсійна діяльність клубу дещо ослабла, але не припинилася. Екскурсійній секції клубу з сезону 1915 р. довелося відмінити звичайні екскурсії до Криму і на Кавказ зважаючи на складнощі, викликані війною. Було перервано регулярне морське повідомлення між портами Чорного моря. Проте, не бажаючи завершувати екскурсійну справу, клуб почав організовувати найближчі екскурсії по Одесі та її околицям. 1917 року члени клубу займалися обстеженням стоянок доісторичної людини на Яїлі в районі Ай-Петрі. Було виявлено п'ять подібних пам'яток. Останній сезон екскурсій гімназистів під керівництвом клубу на території Криму відбувся 1920 р., коли його правління розробило освітні поїздки по місцевості. Восени 1920-го, після остаточного встановлення на півострові радянської влади, Ялтинське відділення клубу припинило свою діяльність [9, с. 155].

Кримсько-Кавказький гірський клуб на рубежі XIX–XX ст. проводив рекламно-видавницьку діяльність. Спочатку клуб приступив до збирання даних по геології, географії, флорі, фауні, етнографії, археології та історії Криму, а також поставив завдання розпочати видання цих матеріалів з метою популяризації історико-культурної спадщини краю. 1891 року вийшов перший випуск «Записок Крымского горного клуба», після чого регулярно їх видання продовжувалося протягом 25 років — практично до кінця існування клубу. Частина вмісту «Записок» складала доповіді, зроблені на його засіданнях, які стосувалися історії, етнографії Криму. Впродовж 1890–1914 рр. було опубліковано 113 доповідей членів клубу, рецензії на краєзнавчі видання про Крим, які видавалися на півострові та по всій країні, роботи, присвячені недослідженим питанням кримської історії.

Для туристів, які вибирали екскурсії клубу, його членами були підготовлені спеціальні путівники. Проте публікація Кримсько-Кавказьким гірським клубом путівників не набула систематичного характеру. Метою видання «Сборника Ялтинского отделения Крымского горного клуба» було надати туристам можливість здійснювати екскурсії без провідників по п'ятдесяти маршрутах по Ялтинському і Алуштинському районам [18]. У додатку до видання турист міг знайти три детальні екскурсійні карти Південного берега Криму. За виданим членом правління Кримського гірського клубу М. П. Мельниковим путівником, за визнанням автора, можна було «лише поверхнево ознайомитися з Кримом» [19]. Детальний опис 18 маршрутів в екіпажах і 50 пішохідних і верхових екскурсій південним берегом Криму, а також 13 кругових комбінованих

поїздок пропонував путівник, складений членом клубу В. А. Меркуловим [13]. У вказаних довідкових виданнях також наводилася інформація про археологічні та історичні пам'ятки Криму.

Значний вклад до вивчення історико-культурної спадщини краю внесло Кримське товариство дослідників і любителів природи, створене 20 лютого 1910 року. 1913 року при товаристві була відкрита екскурсійна комісія, яка організували екскурсії-прогулянки, загальноосвітні й спеціалізовані (ботанічні, геологічні, етнографічні) екскурсії з метою знайомства з пам'ятниками Криму. 29 жовтня 1911 р. на спільних зборах за ініціативою членів суспільства С. О. Мокржецького, М. М. Клепініна, О. О. Янати була організована Комісія по охороні пам'яток природи і старовини. Вона влаштовувала науково-дослідні експедиції к пам'яткам історії та культури Криму [20, с. 210]. На зборах М. М. Клепінін в доповіді «О сохранении памятников старины в Крыму» висловлював опасіння щодо руйнування історичних пам'яток півострова та пропонував методи їх збереження і вивчення за допомогою записування, зарисовування й фотографування [21].

1912 року Кримське товариство дослідників і любителів природи велику увагу приділяло дослідженню печерних міст Криму. 25–26 травня 1912 р. група з шести чоловік здійснила дводенну експедицію в Тепе-Кермен, а 12–13 червня відбулася наступна експедиція [20, с. 211]. У ході них була підрахована кількість печер і зроблені фотографічні знімки. У результаті М. А. Боровко опублікував нарис «Тепе-Кермен», в якому були викладені результатам двох експедицій [22]. 1912 року відбулася експедиція до штучних печер Бакли — одного з найдавніших поселень Криму, яке швидко руйнувалося часом. Дослідники зробили креслення і фотознімки цієї пам'ятки. Екскурсія була детально описана у статті І. М. Волошина і М. М. Клепініна «Пещерное поселение Бакла в Крыму» [23]. 1913 року проведено дві наукові експедиції в Качі-Кален, у ході яких були зроблені обміри печер, замальовано і сфотографовано їх розташування, знайдені залишки церкви в одному з гротів. Обширний науковий матеріал був зібраний ще в ході двох експедицій 1914 року. За результатами експедицій на спільних зборах членів товариства В. В. Соколовим була прочитана доповідь «Качи-Кален и его пещеры» [20, с. 211].

Навесні–влітку 1914 р. екскурсанти відвідали печери Кизил-Коба, Мангуп-Кале. На початку Першої світової війни екскурсії, які організувалися товариством, практично припинилися у зв'язку із забороною відвідувати деякі багаті пам'ятниками місцевості (наприклад, Севастопольський укріплений район). 1915 року проведено три крупні екскурсії по околицях Сімферополя, в Баклу та Качі-Кален. Під час екскурсій члени Комісії по охороні пам'яток природи і старовини вели пошук кременевих знарядь в печерних містах, фото-

графували і змальовували візантійські фрески і зникаючі пам'ятники старовини. З 1910 по 1915 рік Кримське товариство дослідників і любителів природи організувало тридцять три краєзнавчі екскурсії, загальну кількість учасників яких склали 852 особи. 1917 року утворений Комітет об'єднаних наукових товариств і установ Криму. До 1918 р. до нього увійшло тридцять організацій, в числі яких було і Кримське товариство дослідників і любителів природи. Комітет з осені 1917 по осінь 1920 р. провів сім з'їздів, останній з яких відбувся за тиждень до встановлення радянської влади в Сімферополі [20, с. 214].

Результатом копіткої роботи товариства по обліку і вивченню кримських пам'яток став виданий 1914 р. путівник по Криму, в якому детально висвітлені методи організації дозвілля туристів, надана інформація про пам'яток історії та культури Криму. Видання складалося з двох частин: нарисів про Крим і довідковою. В історико-археологічному нарисі О. С. Башкірова були поміщені детальна інформація, ілюстрації, малюнки курганів і плани печерних міст [14, с. 156–283].

Кримський півострів з глибокої старовини був зосередженням унікальної історико-культурної спадщини. До середини XIX ст. вона була представлена античними пам'ятками (з IV ст. до н. е.), середньовічними фортецями і печерними містами, культовими спорудженнями різних світових релігій і конфесій (іслам, іудаїзм, православ'я, католицизм, вірмено-григоріанська церква) і палацовими ансамблями XVI–XIX ст. Найбільш відвідуваними об'єктами екскурсії були пам'ятки Алупки, Алушти, Бахчисараю, Гаспри, Гурзуфа, Корейза, Лівадії, Массандри, Ореанди, Севастополя, Сімеїзу, Судака, Фороса, Ялти і їх околиць.

Найважливішою формою популяризації і охорони історичних пам'яток Криму були наукові експедиції по їх дослідженню. Серед форм їх вивчення треба відзначити: 1) бесіди з місцевим населенням; 2) повідомлення екскурсоводів; 3) наукові лекції і доповіді для екскурсантів і місцевого населення, пов'язані з охороною історико-культурної спадщини краю; 4) видання звітів за результатами екскурсій; 5) підготовка наукових доповідей Кримського гірського клубу і Кримського товариства дослідників і любителів природи про достаток найбільш коштовних пам'яток півострова; 6) роботу по збереженню туристичних об'єктів. Члени Кримсько-Кавказького гірського клубу виготовляли обгороджування для археологічних пам'яток Південного берега Криму, очищали їх від завалів і зсувів, встановлювали охоронні стовпи і роз'яснювальні надписи у вигляді табличок. Названий комплекс просвітницьких і ремонтних заходів сприяв збереженню для майбутніх поколінь значної кількості пам'яток історії та культури на Південному березі і в Гірському Криму.

1. Мальгин А. В. Русская Ривьера: Курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху империи; конец XVIII — начало XX века. — Симферополь, 2006.
2. Непомнящий А. А. Крымский горский клуб в Крыму і розвиток краєзнавчого туризму (к. XIX — поч. XX ст.) // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. — К., 1998. — Вип. 1: Матеріали III Всеукр. конф. «Туризм в Україні: економіка та культура»: У 2 ч. — Ч. 2. — С. 150-156.
3. Устав Крымского горного клуба // Записки Крымского горного клуба. — 1891. — № 1. — С. 3-10.
4. Устав Крымского горного клуба // Записки Крымского горного клуба. — 1895. — № 10. — С. 5-12.
5. Основания для организации ученических экскурсий в Крым, устраиваемых Крымским горным клубом // Записки Крымского горного клуба. — 1892. — С. 11-14.
6. Никонов Б. П. Памятники Севастопольской обороны // Исторический вестник. — 1905. — № 12. — С. 932-952.
7. Ю. В. [Экскурсия в Херсонес] // Севастопольский листок. — 1886. — 20, 23 июля.
8. Голоцван К. В. Крымско-Кавказский горный клуб // Историческое наследие Крыма. — 2007. — № 18. — С. 157-187.
9. Непомнящий А. А. Крымский горский клуб... — С. 150-156.
10. Вебер Ф. Д. О пешеходных экскурсиях, устроенных Ялтинским отделением Крымского горного клуба во время сезона 1897 года // Записки Крымского горного клуба. — 1898. — № 7/8. — С. 3-9.
11. Расписание экскурсий, устраиваемых Ялтинским отделением Крымского горного клуба в мае и июне месяцах 1895 года // Записки Крымского горного клуба. — 1895. — № 5. — С. 6-10.
12. Смирнов В. И. Отчет о деятельности Крымско-Кавказского горного клуба за 25 лет своего существования (1890-1914 гг.) // Юбилейный сборник Крымско-Кавказского горного клуба 1890-1914 / Под ред. М. А. Познанского. — Одесса, 1915. — С. 15-19.
13. Меркулов В. А. Путеводитель по горам Крыма. Подробное описание пешеходных и верховых экскурсий Крымского горного клуба. — СПб, 1903.
14. Крым: Путеводитель / Под ред. К. Ю. Бумберга, А. С. Вагина, Н. Н. Клепинина, В. В. Соколова / Крымское об-во естествоиспытателей и любителей природы. — Симферополь, 1914.
15. Севастополь в кармане. Необходимая книжка каждому туристу. Практический путеводитель. — Одесса, 1904.
16. Гейман В. Открытие отделения Крымско-Кавказского горного клуба в Феодосии и его задачи // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. — 1916. — Т. 5. — С. 189-190.
17. О деятельности Феодосийского отделения Крымско-Кавказского горного клуба // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. — 1917. — Т. 6. — С. 146-147.
18. Сборник Ялтинского отделения Крымского горного клуба. — Ялта; СПб, 1903.
19. [Мельников Н. П.] Н. П. М. Краткий путеводитель-картинка по Крыму / Сост. Н. М. П. для туристов. — Одесса, 1899.
20. Непомнящий А. А., Синичкин А. В. Крымское общество естествоиспытателей и любителей

природи и развитие исторического краеведения Крыма // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 210–216.

21. *Клещинин Н. Н.* Об охране памятников в Крыму // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. — 1911. — Т. 2. — С. 170–172.

22. *Боровко Н. А.* Тепе-Кермен: Пещерный город в Крыму // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. — 1912. — Т. 3. — С. 107–183.

23. *Волошинов И. М., Клещинин Н. Н.* Пещерное поселение Бакла в Крыму // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. — 1912. — Т. 2. — С. 149–160.

Анотація. У другій половині XIX — на початку XX ст. поз'явився інтерес до студіювання пам'яток історії та культури Криму. Екскурсійна діяльність Кримсько-Кавказького гірського клубу та Кримського товариства природознавців і любителів природи була спрямована на розвиток пам'яткоохоронної справи. Їх засновники вважали, що результати наукових історико-краєзнавчих досліджень мають стати набутком для учасників екскурсій. Проводилися екскурсії з метою дослідження пам'яток і робота з їх ремонту та реставрації. Наукові товариства досягли вагомих результатів зі збереження історико-культурної спадщини Кримського півострова.

Ключові слова: пам'яткознавство, історико-культурна спадщина, Крим, охорона пам'яток, екскурсії.

Аннотация. Во второй половине XIX — в начале XX века увеличился интерес к изучению памятников истории и культуры Крыма. Экскурсионная деятельность Крымско-Кавказского горного клуба и Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы была направлена на развитие памятниковоохранного дела. Их основатели считали, что результаты научных историко-краеведческих исследований должны стать достоянием для участников экскурсий. Проводились экскурсии с целью исследования памятников и работа по их ремонту и реставрации. Научные общества достигли весомых результатов по сохранению историко-культурного наследия Крымского полуострова.

Ключевые слова: памятниковедение, историко-культурное наследие, Крым, охрана памятников, экскурсии.

Summary. In the second half XIX — early XX centuries interest was increased to the study of monuments of history and culture of Crimea. Excursion activity Crimean-Caucasian mountain club and Crimean society of naturalists and nature-lovers was directed put development of monument conservation work. Their founders considered that the results of scientific historical researches must become property for the participants of excursions. Excursions with the purpose of research of monuments and work were conducted on their repair and restoration. Scientific societies attained ponderable results for the maintenances of unique historical and cultural heritage of the Crimean peninsula.

Keywords: monument studying, Crimea, historical and cultural heritage, protection monuments, excursions.